

1.3. Dialekty i gwary ludowe a odmiany regionalne polszczyzny

Autor: Halina Karaś

Często potocznie mówi się o języku regionalnym, utożsamianym z dialektem czy gwarą. Są to jednak różne odmiany językowe, choć mają też pewne cechy wspólne. Zarówno regionalne odmiany polszczyzny, jak i dialekty ludowe mają ograniczony zasięg geograficzny, a zatem są to terytorialne odmiany języka polskiego, czyli takie, które używane są tylko na pewnym obszarze (mniejszym lub większym) kraju. Podstawowa różnica natomiast między nimi polega na tym, że różne typy polszczyzny regionalnej, choć w dużym zakresie korzystają z zasobów dialektalnych, to jednak są wariantami języka ogólnego. Odmian regionalnych polszczyzny używają także przedstawiciele inteligencji, podczas gdy dialekty ludowe pierwotnie były ograniczone tylko do warstwy chłopskiej (dziś to częściowo w różnych regionach Polski się zmienia, np. na Śląsku, Podhalu). Kolejna różnica sprowadza się do tego, że polszczyzna regionalna występuje w dwóch odmianach: mówionej i pisanej, oraz jest zróżnicowana stylistycznie, podczas gdy dialekty i gwary są wariantami mówionymi polszczyzny. Odmiany regionalne podlegają ocenie ze względu na normy języka ogólnego, a dialekty i gwary – z uwagi na zwyczaj językowy. Regionalne odmiany polszczyzny to zatem terytorialne warianty języka ogólnego, które mają oprócz wszystkich istotnych cech języka ogólnego także środki językowe charakterystyczne tylko dla danych regionów. Do połowy XX wieku polszczyzna regionalna była też ograniczona do środowiska inteligencji danego regionu jako jej mowa codzienna, a więc był to wariant terytorialno-środowiskowy języka ogólnego. Obecnie w związku z procesami demokratyzacji języka regionalizmy pojawiają się w mowie ludności różnych grup społecznych danego regionu, nie tylko w języku inteligencji. Zróżnicowanie regionalne języka polskiego jest nieduże, a zasób środków językowych różnicujących go to regionalizmy (zob. Regionalizmy a dialektyzmy). Najmniejsze zróżnicowanie regionalne widoczne jest w wymowie (fonetyce) i odmianie (fleksji), nieco większe w składni, największe w słowotwórstwie i słownictwie, a współcześnie rnice te coraz bardziej się zacierają. W porównaniu z innymi językami narodowymi (np. niemieckim) jest ono jednak minimalne. Różnice między odmianami regionalnymi polszczyzny nie zakłócają zatem komunikacji językowej. Genezy regionalnych odmian polszczyzny należy upatrywać m.in. w podziałach etniczno-językowych w okresie staropolskim oraz późniejszych podziałach na dzielnice i prowincje państwa polskiego, a następnie w zróżnicowanym rozwoju języka polskiego w granicach trzech zaborów. Tradycyjnie wyróżniano trzy regionalne odmiany polszczyzny występujące na terenie państwa polskiego, tj. odmianę krakowską (małopolską), poznańską (wielkopolską) i warszawską (mazowiecką). Ponadto wyodrębnia się też dwie odmiany spoza obecnych jego granic, tj. odmianę wileńską (północnokresową) i lwowską (południowokresową). Współcześnie na podstawie badań powojennych można mówić ponadto o nowych regionalnych odmianach polszczyzny, takich jak: polszczyzna pomorska (Grudziądz, Tczew, Starogard), północnomałopolska (Łódź, Radom, Kielce, Lublin) i górnośląska, powstała w środowiskach miejskich Górnego Śląska. Wiele regionalizmów używanych jest przez inteligencję konkretnych miast lub mniejszych wspólnot regionalnych, stąd też mowa o polszczyźnie białostockiej, nowosądeckiej, siedleckiej itp. Odmiany regionalne polszczyzny podlegają dziś wielu zmianom. Zmiany realiów sprawiają, że wraz z zanikiem np. dawnych przedmiotów giną wyrazy regionalne dotychczas różnicujące polszczyznę, np. krakowskie trafik "sklep z tytoniem"; krakowskie szabaśnik i południowopolskie (południowokresowe, południowomałopolskie i śląskie) bratrura "piekarnik w tradycyjnym kuchennym piec kaflowym"; warszawskie obsadka "uchwyt pióra". Zanikają stare zapożyczenia, nie tylko wywodzące się z języków państw zaborczych, np. z rosyjskiego: raniec "tornister"; odkrytka "pocztówka"; i z niemieckiego: grysik "kasza manna"; poznańskie kluft "ubranie";, ale też np. stare zapożyczenia francuskie: kajet "zeszyt". Upowszechniają się też pierwotne regionalizmy warszawskie, które są uznawane za formy ogólnopolskie i wypierają w ten sposób regionalizmy typowe dla innych regionów, np. warszawskie określenia: zsiadłe mleko, kasza manna, cukier puder, wypierają krakowskie nazwy: kwaśne mleko, grysik, mączka cukrowa i śląskie: kiszka, grys. Wpływ mediów przyczynia się do upowszechniania mazowieckich formacji słowotwórczych na -ak, np. dzieciak, kurczak, zieleniak, czy wymowy nieudźwięczniającej, np. brat ojca, a nawet takich zjawisk pochodzenia gwarowego mazowieckiego, jak twarda wymowa połączeń l + i, k" + e, g" + e (lyst, kedy, droge rzeczy). Często potocznie mówi się o języku regionalnym, utożsamianym z dialektem czy gwarą. Tymczasem są to różne odmiany językowe, choć mają też pewne cechy wspólne. Zarówno regionalne odmiany polszczyzny, jak i dialekty ludowe mają ograniczony zasięg geograficzny, a zatem są to terytorialne odmiany języka polskiego, czyli takie, które używane są tylko na pewnym obszarze (mniejszym lub większym) kraju. Podstawowa różnica natomiast między nimi polega na tym, że różne typy polszczyzny regionalnej, choć w dużym zakresie korzystają z zasobów dialektalnych, to jednak są to warianty języka ogólnego. Odmian regionalnych polszczyzny używają także przedstawiciele inteligencji, podczas gdy dialekty ludowe pierwotnie były ograniczone tylko do warstwy chłopskiej (dziś to częściowo w różnych regionach Polski się zmienia, np. na Śląsku). Kolejna różnica sprowadza się do tego, że polszczyzna regionalna występuje w dwóch odmianach: mówionej i pisanej, oraz jest zróżnicowana stylistycznie, podczas gdy dialekty i gwary są

wariantami mówionymi polszczyzny. Odmiany regionalne podlegają ocenie ze względu na normy języka ogólnego, a dialekty i gwary – z uwagi na zwyczaj językowy. Regionalne odmiany polszczyzny to zatem terytorialne warianty języka ogólnego, które mają oprócz wszystkich istotnych cech języka ogólnego także środki językowe charakterystyczne tylko dla danych regionów. Do połowy XX wieku polszczyzna regionalna była też ograniczona do środowiska inteligencji danego regionu jako jej mowa codzienna, a więc był to wariant terytorialno-środowiskowy języka ogólnego. Obecnie w związku z procesami demokratyzacji języka regionalizmy pojawiają się w mowie ludności różnych grup społecznych danego regionu, nie tylko w języku inteligencji [Wyderka 2001, 422]. Znana badaczka polszczyzny regionalnej, Kwiryna Handke, definiuje ją następująco: „Regionalna polszczyzna, choć niekiedy utożsamiona z dialektalną, jest odmianą odrębną. Na jej specyficzne właściwości (regionalizmy) składają się różne elementy językowe, nie tylko dialektyzmy. Posługują się nią różne warstwy i środowiska społeczne- częściej w mowie, a też i w piśmie np. w listach. Jest to de facto odmiana polszczyzny ogólnej. Jako zjawisko językowo-społeczne łączy się regionalna polszczyzna z szerszym pojmowaniem regionalności. Zasadnicze podobieństwo między polszczyzną regionalną i dialektalną sprowadza się do tego, że obie są określane przez czynnik geograficzny oraz że odmiany regionalne polszczyzny w dużym zakresie korzystają z zasobów dialektalnych. Polszczyzna regionalna wiąże się z kulturą materialną i duchową regionu, z jego historią, literaturą i folklorem” [Handke 2001, 216]. Różnicowanie regionalne języka polskiego jest nieduże, a zasób środków językowych różnicujących go to regionalizmy (zob. Regionalizmy a dialektyzmy). Najmniejsze różnicowanie regionalne widoczne jest w wymowie (fonetyce) i odmianie (fleksji), nieco większe w składni, największe w słowotwórstwie i słownictwie, a współcześnie rnice te coraz bardziej się zacierają. W porównaniu z innymi językami narodowymi (np. niemieckim) jest ono jednak minimalne. Różnice między odmianami regionalnymi polszczyzny nie zakłócają zatem komunikacji językowej. Genezy regionalnych odmian polszczyzny należy upatrywać m.in. w dawnych podziałach etniczno-językowych w okresie staropolskim oraz późniejszych podziałach na dzielnice i prowincje państwa polskiego, a następnie w zróżnicowanym rozwoju języka polskiego w granicach trzech zaborów. Badacze polszczyzny regionalnej podkreślają, że najsilniejsze różnicowanie regionalne dokonało się w XIX wieku, czemu sprzyjały: „długi okres odmiennie przebiegającego w poszczególnych zaborach rozwoju języka nowopolskiego, warunki izolacji między poszczególnymi dzielnicami i utrudniona w związku z tym wymiana kulturalna między głównymi polskimi centrami kulturotwórczymi, wpływ języka zaborców. Nie bez znaczenia dla formowania się wariantów regionalnych był również wzrost oddziaływania gwar ludowych na język ogólny, co wiązało się ze zmianami ról i ruchliwości społecznej w XIX wieku, a zwłaszcza w drugiej jego połowie. Wszystkie te procesy utrwaliły różnice, głównie leksykalne, pomiędzy regionalnymi odmianami polszczyzny” [Wyderka 2001, 423]. Tradycyjnie wyróżniano trzy regionalne odmiany polszczyzny występujące na terenie państwa polskiego, tj. odmianę krakowską (małopolską), poznańską (wielkopolską) i warszawską (mazowiecką) [Nitsch 1913]. Ponadto wyodrębnia się też dwie odmiany spoza obecnych jego granic, tj. odmianę wileńską (północnokresową) i lwowską (południowokresową). Wysiunięcie na plan pierwszy w nazwach regionalnych odmian polszczyzny przymiotników utworzonych od nazw miast (Kraków, Poznań, Warszawa, Wilno, Lwów) wiąże się z tym, że te aglomeracje kształtowały warstwę inteligencji danych regionów, a tym samym miały decydujący wpływ na postać jej języka, jednakże uprawnione jest również stosowanie określeń utworzonych od nazw dzielnic i prowincji (małopolska, wielkopolska, mazowiecka, północnokresowa, południowokresowa). Współcześnie na podstawie badań powojennych można mówić ponadto o nowych regionalnych odmianach polszczyzny, takich jak: polszczyzna pomorska (Grudziądz, Tczew, Starogard), północnomalopolska (Łódź, Radom, Kielce, Lublin) i górnośląska, powstała w środowiskach miejskich Górnego Śląska. Wiele regionalizmów używanych jest przez inteligencję konkretnych miast lub mniejszych wspólnot subregionalnych, stąd też mowa o polszczyźnie białostockiej, nowosądeckiej, siedleckiej itp. [Wyderka 2001, 426]. Odmiany regionalne polszczyzny podlegają dziś wielu zmianom. Typowe są tu dwie tendencje: do unifikacji i do regionalizacji [Wyderka 2001, 427]. Pierwsza z nich łączy się z przemianami cywilizacyjnymi i wpływem języka Warszawy jako głównego ośrodka polityczno-administracyjnego Polski. Zmiany realiów sprawiają, że wraz z zanikiem desygnatów giną wyrazy regionalne dotychczas różnicujące polszczyznę, np. krakowskie *trafika* „sklep z tytoniem”, *szabaśnik* i południowopolskie (południowokresowe, południowomalopolskie i śląskie) *bratrura* „piekarnik w tradycyjnym kuchennym piecu kaflowym”, warszawskie *obsadka* „uchwyt pióra”. Zanikają stare zapożyczenia, nie tylko wywodzące się z języków państw zaborczych, np. z rosyjskiego: *raniec* „tornister”, *odkrytka* „pocztówka”, i z niemieckiego: *grysik* „kasza manna”, *poznańskie kluft* „ubranie”, ale też np. stare zapożyczenia francuskie: *kajet* „zeszyt”. Charakterystyczne jest też zjawisko upowszechniania się pierwotnych regionalizmów warszawskich uznawanych za formy ogólnopolskie i wypierania w ten sposób regionalizmów typowych dla innych regionów, np. upowszechnienie się warszawskich określeń: *zsiadłe mleko*, *kasza manna*, *cukier puder* powoduje wypieranie krakowskich nazw: *kwaśne mleko*, *grysik*, *mączka cukrowa*, i śląskich: *kiszka*, *grys*. Wpływ mediów przyczynia się do upowszechniania mazowieckich formacji słowotwórczych na -ak, np.

dzieciak, kurczak, zieleniak, czy ekspansji wymowy nieudźwięczniającej, np. brat ojca, a nawet takich zjawisk pochodzenia gwarowego mazowieckiego, jak twarda wymowa połączeń l + i, k’ + e, g’ + e (lyst, kedy, droge rzeczy). Ciekawym zjawiskiem jest upowszechnianie się w polszczyźnie ogólnej regionalizmów ekspresywnych, np. pierwotnie wielkopolskich ekspresywizmów, typu ćwok ‘oferma’, szajbus ‘narwaniec’, krakowskiego tuman ‘tępak’ czy białostockiego żulik. Regionalizmy nacechowane ekspresywnie lepiej się zachowują niż inne typy regionalizmów, mają też szerszy zakres użycia. Druga tendencja – do regionalizacji – dopiero się krystalizuje. Wiąże się m.in. z odzyciem idei tożsamości regionalnej, ideą „małych ojczyzn”, podtrzymywania odrębności regionalnych, w tym również językowych. Przejawia się m.in. w procesach wzbogacania i odświeżania zasobu regionalizmów, jak i kształtowania się nowych odmian regionalnych pod wpływem dialektów ludowych. Łączą się z migracją do miast i awansem społecznym ludności pochodzenia chłopskiego, która wprowadza do języka ogólnego wiele pierwotnych dialektyzmów, utrwalających się jako nowe regionalizmy. Wyjątkowo natomiast na Górnym Śląsku językiem regionalnym stała się gwara ludowa, która przeniesiona do miast i zmieniona na skutek oddziaływania polszczyzny ogólnej upowszechniła się jako mowa potoczna niemal wszystkich lokalnych środowisk (robotniczych, urzędniczych, inteligencji technicznej). Literatura Grzelakowa Eliza, O sposobach kategoryzowania w regionalnych odmianach języka polskiego, [w:] Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejnie, red. Sławomir Gala, Łódź 2002, s. 197-204. Handke Kwiryna, Polszczyzna regionalna – problematyka i stan badań, [w:] Polszczyzna regionalna Pomorza. Zbiór studiów, red. Kwiryna Handke, Wejherowo 1986, s. 7-20. Handke Kwiryna, Terytorialne odmiany polszczyzny, [w:] Współczesny język polski, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 2001, s. 201-219. Kucała Marian, Twoja mowa cię zdradza. Regionalizmy i dialektyzmy języka polskiego, Kraków 1994. Nitsch Kazimierz, Odrębności słownikowe Poznania, Krakowa i Warszawy, „Język Polski” 1914, s. 261-270. Obraz życia i kultury mieszkańców regionu utrwalony w słownictwie gwarowym i regionalnym, red. Henryka Sędziak, Łomża 2003. Pręczek Sylwia, 2008, Problemy teoretyczne i metodologiczne w badaniach polszczyzny regionalnej, [w:] Współczesna polszczyzna. Stan, perspektywy, zagrożenia, pod red. Zofii Cygal-Krupy, Kraków-Tarnów, s. 285-301. Wyderka Bogusław, Odmiany regionalne, [w:] Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski, pod red. S. Gajdy, Opole 2001, s. 422-439.